

Isaac Deutscher

Svar till kritiker

[I denna artikel besvarar Deutscher kritik som riktats mot hans bok *Russia after Stalin* [Ryssland efter Stalin] som kom ut 1953. Artikeln skrevs ursprungligen för den franska tidskriften *Esprit*, där den publicerades i mars 1954. Bokens del 1 (kapitel 1-5), som gör ett bokslut över Stalin-epoken, finns i svensk översättning på marxistarkivet: [Ryssland efter Stalin. Del 1 – Bokslut över en era](#)]

Boken *Russia After Stalin*, som jag skrev och färdigställde några veckor efter Stalins död, kommer i fransk översättning strax före årsdagen av denna händelse. Detta är ett kort tidsintervall, ändå har det varit fyllt av uppseendeväckande händelser, och under tiden har Ryssland förflyttat sig en bra bit från var det befann sig den 6 mars 1953. Det räcker med att erinra sig vad en del av de mest välkända kommentatorerna och experterna förutsade då för att inse hur långt Ryssland nu avlägsnat sig från denna startpunkt. En del av experterna hävdade exempelvis, inte utan en viss ytlig logik, att i en polisstat var polisen den avgörande maktfaktorn och att dess ledare, Beria, därför definitionsmässigt var Stalins verkliga efterträdare och att han med säkerhet skulle göra sig av med Malenkov och Molotov. Andra renommierade bedömare försäkrade oss stoiskt att det var och kunde inte bli ”något nytt i öst”, på grund av att Stalin redan på förhand avgjort frågan om successionsordningen och på grund av att arvtagarna, fast sammanhållna av starka solidaritetsband, var överens med varandra i alla viktiga politiska frågor.

De trubbigaste stalinisterna och bittraste anti-kommunisterna gav uttryck för den uppfattningen med samma övertygelse. Märkligt nog delades detta synsätt av en så intelligent skribent som George Kennan i sin recension av min bok. Jag känner till ytterligare en mycket slug person, Moskva-ambassadör för en västlig stormakt, som ägnade hela kvällen den 9 juli 1953 åt att hävda att min analys i *Russia After Stalin* var helt felaktig, eftersom den förutsatte en spricka i den härskande gruppen i Sovjet. Han, ambassadören, visste efter noggranna iakttagelser och studier att ingen sådan spricka existerade, att Malenkov, Beria, Molotov och Chrusjtjov tänkte och agerade helt samstämmigt, eftersom de var väl medvetna om att deras möjligheter att överleva hängde på den totala enigheten dem emellan. Efter att på detta sätt ha krossat min analys och mina hypoteser för gott gick Excellensen till sängs, bara för att nästa morgon vakna till de dramatiska nyheterna om att Beria störtats ...

Jag är mycket väl medveten om på vilka ställen mitt eget arbete skulle ha att vinna på en del korrigeringar och vad som skulle behövas i ljuset av de senaste händelserna. Men sådana korrigeringar och revideringar skulle inte handla om mer än att formulera om ett stycke här och i någon mån på andra ställen förändra tyngdpunkten i min argumentation. I stället för att dementera mina prognoser har utvecklingen tvärtemot bekräftat dem. Och det har den gjort på det sätt genom att visa ett mönster i utvecklingen och även om det i stort harmonierar med förutsägelseerna är verkligheten givetvis mer komplicerad och dynamisk än någon teoretisk formel.

Mina prognoser har i grunden inte dementerats av händelserna, kanske därför att jag redan från början närmade mig min uppgift från en mer blygsam utgångspunkt än många andra som ägnat sig åt ämnet. Jag låtsades inte veta hur det skulle gå för den ena eller andra inom den härskande gruppen i Sovjet. Jag ställde inget horoskop för Malenkov, eller Beria, eller Chrusjtjov. I stället koncentrerade jag mig på att skissera, sammanfatta och göra en prognos beträffande de breda sociala strömningar som är i rörelse i dagens Ryssland. Detta fick mig att dra slutsatsen att Sovjetunionen närmade sig en kritisk punkt i sin historia då landet skulle bli tvunget att börja röra sig i en ny riktning, och att Stalins död, långt ifrån att utgöra huvudorsaken till förändringarna, bara skulle accelerera och understryka det oundvikliga i detta.

Min analys och mina slutsatser har lett till en animerad kontrovers på båda sidor Atlanten. Det är knappast förvånande att några av mina hårdaste kritiker är just dessa olycksaliga siare, som antingen redan utsett Beria att ta Stalins plats, eller hade varit förvissade om ”den totala ideologiska

enigheten” bland Stalins arvtagare. Jag har också dragit på mig vreden från professionella kalla krigs-propagandister och i synnerhet då av de anti-kommunistiska korsfarare som strider under de upphöjda baneren inom ”Kongressen för kulturell frihet”. Å andra sidan har många seriösa och dugliga skribenter försvarat min uppfattning med stor övertygelse och skärpa. Denna kontrovers har redan gett eko, både i vänskaplig och fientlig mening, i franska tidningar också, och jag tänkte här framför allt ägna mig åt Raymond Arons omfattande kritik av min uppfattning, som publicerades i oktobernumret av *Preuves*.

Varje realistisk analys av Stalineran och dess avslutning måste göra ett bokslut över Sovjetunionens industriella revolution de senaste 25 åren, den revolution genom tvång som fört Ryssland från ett av de industriellt mest efterblivna länderna till världens näst största industrimakt. Denna process beledsagades av stora framsteg inom utbildningen, som blivit tillgänglig för hela samhället. Stalinistisk despotism och terror tvingade det sovjetiska folket att genomföra denna industriella revolution, delvis mot deras egen vilja, i en hastighet utan motstycke och i kamp mot enorma svårigheter. Stalinismens ”primitiva magi” avspeglade det sovjetiska samhällets kulturella efterblivenhet under inledningsskedet och mellanperioden av stalinismen. Utifrån detta drog jag slutsatsen att stalinismens terror och primitiva magi, på grund av de framsteg som uppnåts på 1950-talet, hade överlevt sig själv och hamnat i konflikt med nya behov i det sovjetiska samhället. Den högre nivån på den industriella och allmänna civilisationen gynnade en gradvis demokratisering av det politiska livet i Sovjet, även om också en militärdiktatur, av bonapartistisk karaktär, skulle kunna uppstå på grund av de ökade internationella spänningarna. Bägge alternativen innebär slutet för stalinismen. Försök att sporra den stalinistiska regimen och ortodoxt tänkande var fortfarande möjliga och till och med sannolika, men de kunde knappast förvänta sig mer än sporadisk framgång.

Kalla krigs-propagandisterna baserar alla sina argument och paroller på antagandet om en oföränderlig och ohjälpligt ondskefull stalinism eller kommunism i allmänhet. Om denna ondska skulle försvinna kommer alla ideologiska drivkrafter hos kalla krigets propagandister att hamna i ett vakuum. Han vägrar därför att gå med på att detta ”onda” varit historiskt bestämt och att den djupgående förändringen av struktur och perspektiv i det sovjetiska samhället måste få långtgående politiska konsekvenser.

I detta läge anklagar mina kritiker, framför allt Raymond Aron, mig för att stå för alla den marxistiska determinismens dödssynder. Jag påstås förneka den mänskliga viljans betydelse i historien, anklagas för att ignorera individens roll, i synnerhet den som handlar om *le grand homme* och ledargestalten och för att ensidigt tillskriva den ekonomiska strukturen den avgörande roll i mänskliga sammanhang, som inte har och inte kan ha.

Jag har förstås aldrig dolt min marxistiska övertygelse, men jag försöker stå på egna ben utan att behöva luta mig mot Marx´ ofta missbrukade auktoritet. Jag har haft som princip att alltid sträva efter att framställa mina argument på ett sätt som gör att deras giltighet inte ska bli beroende av några specifikt marxistiska antaganden. Man behöver inte alls vara marxist för att vara överens med mig om den betydelse Sovjets industriella revolution har för sovjetisk politik. Inte en enda historiker, konservativ eller liberal, som studerat 1800-talet har kommit på tanken att helt ignorera den industriella revolutionens verkan på det victorianska England. Inte en enda historiker kan bortse från sambandet mellan den revolutionen och det gradvisa vidgandet av medborgarrätten, dvs en gradvis demokratisering av England. Det är en truism att moderna former av demokratiskt liv uppstått främst i industriländer och att de, som regel, inte kunnat utvecklas i nationer som stannat kvar i en förindustriell, halvfeodal civilisationsnivå. Men det som godtas som en självklarhet i modern och nutidshistoria om den icke kommunistiska världen är, enligt våra kritiker, helt omöjligt att tillämpa på Sovjetunionen. Där blir det enbart löjeväckande att förvänta sig att massiv industrialisering, urbanisering och framsteg inom utbildningen skulle kunna ge näring åt några demokratiska tendenser och strömningar.

Några kritiker har framfört ett argument som jag inte omedelbart vill avfärda. Men Tyskland då, undrar de. Har en hög industrialiseringsnivå och massutbildning hindrat Tyskland från att producera

värsta sortens auktoritära styre och totalitarism? Hade inte också nazismen sin ”primitiva magi”? Hur kan man tala om att Ryssland håller på att ”växa ifrån” stalinismen när Tyskland aldrig ”växte ifrån” nazismen, som bara kunde krossas utifrån, genom krig?

Jag borde, kanske, påpeka att jag aldrig någonstans sagt, eller påstått, att industrialisering och framsteg inom utbildningen automatiskt garanterar en demokratisk utveckling. Allt jag sagt är att industrialisering *tenderar* att väcka demokratiska strävanden bland folket. De strävandena kan förstås komma på skam eller besegras av andra faktorer. Men också i Tyskland gav industrialiseringen näring åt den demokratiska tendensen. De fyra decennierna mellan Bismarcks *Ausnahmegesetz* och Hitlers maktövertagande var vittne till en betydande utvidgning av demokratiska uttryck inom politiken, först under Hohenzollerns kejsardöme och därefter under Weimarrepubliken. Den tyska arbetarklassen var en viktig faktor för den demokratiseringen – den slet den ena demokratiska eftergiften efter den andra ur händerna på de härskande. Att det inte blev bestående och att den resignerade i det avgörande ögonblicket, 1933, gör inte att den historiska kopplingen utplånas mellan industrialisering och demokrati och som var tydlig även i Tyskland.

Vad Tysklands historia visar är följande: den demokratiska tendensen var stark när det tyska samhället växte och expanderade på kapitalistisk grundval. Detta vittrade bort och ersattes med en totalitär tendens i ett samhälle i förfall baserat på en krympande ekonomi, vilket var fallet i Tyskland strax före Hitlers maktövertagande. Miljontals arbetslösa, en allt genomsyrande känsla av social instabilitet, omfattande rädsla och masshysteri, det var de grundläggande ingredienser som bäddade för nazismen. Till detta kom den avund, det hat och det förakt som *Kleinbürgertum* hyste mot arbetarrörelsen, de illusioner som fanns inom detta *Kleinbürgertum* om att kunna hävda sig både gentemot *Grossbürgertum* och proletariatet, de tyska industri- och finansbaronernas beslutsamhet att använda den lägre medelklassen och låta den löpa amok mot proletariatet, den inre splittringen och paralyseringen i den tyska arbetarrörelsen, samt – sist men inte minst – att Tysklands nationella stolthet sårats efter nederlaget 1918 och det omedelbara suget efter revansch. Detta var den specifika och mycket komplexa kombination av faktorer, som åstadkom det speciella tyska varumärket av totalitär regim på basis av en kapitalistisk ekonomi.

Även om det helt klart är sant att en högt utvecklad industriell civilisation inte utesluter framväxten av totalitarism borde det vara än mer uppenbart att det inte är denna civilisation i sig som bär skulden för denna framväxt. I varje enskilt fall måste de specifika orsakerna till totalitarismen analyseras. Jag har försökt peka på de specifika källorna till stalinismen i det läge som rådde i det sovjetiska samhället på 1920-talet och sedan visa att dessa källor börjat torra upp på 1950-talet. Det är därför ingen invändning mot mitt sätt att resonera att säga att det ur helt annorlunda källor, nämligen från jäsämnena i det tyska samhället på 1920- och 1930-talet, uppstod något som till det yttre, men bara till det yttre, i mycket påminde om stalinismen. Jag betonar åter betydelsen av analyser av de specifika orsakerna och konsekvenserna, medan mina kritikers sätt att argumentera mycket påminner om den polske bonde som förklarade för sina barn att det var meningslöst att bota tuberkulos i familjen, eftersom de när tuberkulosen väl var botad förre eller senare skulle dö i någon annan epidemi. Jag vidhåller att urbanisering och modernisering håller på att ”bota” Sovjetunionen från stalinismen. ”Men tänk då på den nazistiska epidemin”, replikerar en del djupsinniga tänkare, ”som Tyskland dukade under för, hur kan man då tala om att Ryssland håller på att bli botat från stalinismen.”

Förvisso, om förhållanden liknande dem som ledde till nazismen – massarbetslöshet, en krympande ekonomi, en känsla av social otrygghet, nationell förödmjukelse, rädsla och masshysteri – skulle uppstå i Sovjetunionen skulle resultatet sannolikt bli identiskt. Men inte ens mina kritiker förutspår att något sådant kommer att inträffa i Sovjetunionen inom förutsägbar framtid. (Sådana förhållanden skulle kunna uppstå efter ett ryskt nederlag i ett tredje världskrig och resultatet skulle med all säkerhet inte handla om demokrati utan någon form av fascistisk totalitarism, om sådana begrepp nu inte vore helt meningslösa efter ett kärnvapenkrig.)

Det kan aldrig nog kraftfullt betonas att det sovjetiska samhället, oavsett om man betraktar det med vänskapliga eller fientliga ögon eller enbart med öppna ögon, inte alls går att förstå om en av dess grundläggande karaktärsdrag ignoreras, nämligen det faktum att det är ett expanderande samhälle som växer på grundval av en planerad ekonomi, som gör det immunt för den extrema ekonomiska och moraliska instabilitet, som i borgerliga samhällen tenderar att leda till fascistiska neuroser i massomfattning. Sovjetunionen håller på att ta sig ur stalinismen med alla förutsättningar för fortsatt tillväxt och då en tillväxt inte bara under industriella uppgångsperioder eller högkonjunkturer kopplade till upprustning. Kontinuerlig tillväxt är i själva verket något inneboende i en planekonomi av socialistisk, eller rent av stalinistisk, karaktär som dagens sovjetiska. Det är dess normala rörelseform, precis som upp- och nedgångar med hög- och lågkonjunkturer är den normala rörelseform som är specifik för "normal" kapitalism. (Detta är den hårda kärnan av sanning i all kommunistisk propaganda och det är alltför lätt att förhastat bortse eller avfärda den, eftersom den vanligen har paketerats i tjocka lager av helt verklighetsfrämmande påståenden.) Stalinistisk totalitarism och primitiv magi, som i huvudsak tillhör en tidigare övergångsperiod, blir irrelevanta, anakronistiska och ohållbara i detta expanderande samhälle med dess nuvarande nivå på produktivkrafterna. Och hur mycket mer irrelevanta för problemen i det samhället är då inte den nazism eller fascism, som uppstått ur samhälleligt förfall och sönderfall.

En av mina franska kritiker påstår att jag genom att utveckla en så deterministisk uppfattning förminskar "*le rôle de la volonté humaine*" [betydelsen av den mänskliga viljan] och "*le rôle des grands hommes*" [betydelsen av stora män] i historien. Jag kanske får tillåta mig att fråga: förminskar i förhållande till – vad? Till deras verkliga roll i den historiska processen? Eller till kritikernas starkt överdrivna uppfattning om denna roll? Min uppfattning är förvisso att människan har en "fri" vilja bara i den meningen att den befrämjar "det nödvändiga", dvs inom ramen för de begränsningar yttre omständigheter sätter. Viljan hos *les grands hommes* representerar bara ett särskilt fall av den allmänna frågan om den mänskliga viljan. *Le grand homme* "skapar" historia inom de ramar som bestäms av omgivningen och den rådande styrkebalansen mellan samhällskrafterna, nationellt och internationellt. Min franske kritiker tycks förbluffad av mitt antagande att bolsjevikrevolutionen 1917 kanske kunde ha inträffat även utan Lenin. Han, däremot, ser Lenin som den som på egen hand åstadkom den revolutionen och Lenins roll som person som viktigare än alla "objektiva tendenser", än "tidsandan" och "historiens lagar" och liknande abstraktioner (vars användning han för övrigt tillskriver mig lite väl godtyckligt). Min franske kritiker – Raymond Aron – är därför fullt konsekvent när han skriver: "*Peut-être aurait-il suffi que le train plombé qui transportait Lénine à travers l'Allemagne sautât ou que Trotsky fût retenu aux États-Unis ou en Angleterre, pour que l'Esprit du Temps s'exprimât autrement*" [Kanske hade det räckt med om det plomberade tåg som förde Lenin genom Tyskland hade sprängts i luften eller att Trotskij blivit kvarhållen i USA eller England för att Tidsanden skulle ha uttryckt sig på ett annat sätt.] Min kritiker tar oss således tillbaka till den förgrovade uppfattningen om att historien beror på tillfälligheter – till den gamla spetsfundigheten om att det romerska rikets historia hade sett annorlunda ut om Cleopatras näsa inte sett ut som den gjorde – och även tillbaka till Carlyles idé om "hjälten i historien", en idé som kanske är outhärlig för fascism, stalinism och ... gaullism. Här erkänner jag mig skyldig: i förhållande till den uppfattningen reducerar jag *verkligt* den roll som innehas av "*la volonté humaine*" och "*le grand homme*". Jag ägnar mig inte åt någon dyrkan vid sådana tempel.¹

Den extremt subjektivistiska och voluntaristiska inställningen hos de flesta av mina kritiker tillåter dem, förstås, att "reducera betydelsen av" alla objektiva omständigheter och mer specifikt att bortse från betydelsen av ekonomiska processer, som saknar motstycke i omfattning och kraft, för Sovjetunionens politiska, kulturella och moraliska framtid. De betraktar hela den ryska revolutionen i termer av illvilja eller ondskefulla ambitioner eller de "manikeiska" stämningarna hos en del av bolsjevikledarna. Dessa onda avsikter eller ambitioner existerade givetvis före femårsplanerna och

¹ Märkligt nog ansåg en kritiker i *The Times Literary Supplement* att jag hade en tendens "att överdriva de personliga inslagen i stalinismen".

de kommer att fortsätta att göra så på obestämmd framtid. De gör det möjligt för någon att ”förklara” hela Sovjetunionens och den internationella kommunismens utveckling som en direkt följd av komplotter och sammansvärjningar. Hur gick det till när Stalin, med eld och svärd, påtvingade partiet doktrinen om ”socialism i ett land”, när han tvingade hela den internationella rörelsen att acceptera denna doktrin, och hur han därefter gjorde mer än någon annan för att bidra till att sprida kommunismen till ett dussintal länder? Var detta kanske, som jag har försökt visa, något av en tragisk motsägelse hos stalinismen?

Alls inte, säger mina kritiker. Stalins fanatiska predikningar om ”socialism i ett land” var endera irrelevanta eller också rena bluffen för att vilseleda omvärlden, och då troligast det senare och en komplot. I likhet med en viss sorts antisemiter, som hämtar inspiration från ”Sions vises protokoll” verkar en viss sorts kalla krigs-propagandister vara djupt övertygade om existensen av något slags ”Kommunismens vises protokoll”, som en dag otvivelaktigt kommer att bringas i dagen och uppenbaras för omvärlden. Och då kommer det att visa sig att alla stalinistiska doktriner och de blodiga strider som utkämpats om dem bara var rent falskspel för att dölja den kommunistiska sammansvärjningen mot omvärlden.

En del kritiker, i synnerhet veteraner bland de ryska mensjevikernas och deras amerikanska lärjungar, avfärdar möjligheterna till en demokratisk utveckling i Sovjetunionen eller i kommunistpartiet, på grund av att alla sådana idéer bortser från hur oskiljaktiga en totalitär samhällssyn och bolsjevikpartiet varit. Bolsjevikernas totalitarism påstås ha sina rötter i Lenins strid om parti-stadgarna 1903, det år då de ryska socialdemokraterna splittrades i bolsjevik och mensjevik. Lenin krävde då att bara aktiva deltagare i partiets underjordiska arbete skulle erkännas som partimedlemmar, medan mensjevikerna också ville ge medlemskap till sympatisörer. Det var då, får vi veta, frågan avgjordes, dvs den fråga som döljer sig bakom de stora omvälvningarna detta århundrade, bakom frågan om revolution och kontrarevolution, bakom den stalinistiska totalitarismens tunga verklighet, bakom kalla kriget och bakom de faror som nu hotar världen. Allt detta har sitt ursprung i den idé om partiorganisationen, som Lenin präntade ned i partistadgarnas första paragraf för över 50 år sedan. Därmed anses ett halvsekel av rysk historia och rent av även världshistorien ha sprungit ur Lenins skalle, av en enda idé i hans hjärna. Är det verkligen rimligt att låta ens förakt för ”materialistisk determinism” gå så långt?

Kalla krigs-propagandisterna döljer, mer eller mindre skickligt, sin intellektuella förvirring och hjälplöshet bakom termer som ”totalitarism” och ”totalitär”. Så fort de inte klarar av, eller är intellektuellt för lättjefulla, att förklara en viss företeelse letar de upp denna etikett.

*Denn eben wo Begriffe fehlen
Da stellt zur rechten Zeit ein Wort sich ein.
Mit Worten lässt sich trefflich streiten,
Mit Worten ein System bereiten.*

Jag bör kanske påpeka att också jag emellanåt använt detta begrepp för att förklara vissa aspekter av stalinismen – och det har jag gjort åtminstone sedan 1932. Men begreppet bör användas försiktigt och omsorgsfullt. Inget är mer förvirrande och skadligt att klippa ihop olika regimer och samhällsliga fenomen under en enda etikett. Stalinister har ofta klumpat ihop alla sina motståndare som fascister. Anti-stalinisterna klumpar ihop stalinister, leninister och kort och gott marxister som totalitära för att sedan försäkra oss att eftersom totalitarismen är ett helt nytt begrepp är det uteslutet att det kan innehålla några möjligheter till förändring och utveckling och än mindre någon kvasi-liberal reform. En totalitär regim, påstår de, kan aldrig förändras eller störtas inifrån, den kan bara krossas utifrån, med vapenmakt, som fallet var med Hitlers regim.

Faktum är att nästan alla moderna revolutioner (Pariskommunen, ryska revolutionerna 1905 och 1917, revolutionerna i Centraleuropa 1918, den kinesiska revolutionen 1948-49) och även de mest demokratiska reformerna har inträffat i efterdyningarna till krig och militära nederlag, inte till följd av helt och hållet interna frågor, och detta har varit fallet också i icke-totalitära regimer. Likväl vore

det ett gruvligt misstag att behandla totalitarismen på ett metafysiskt sätt, som om samhället blivit helt statiskt, eller som om historien fullständigt frusit till is, vilket skulle utesluta allt politiskt agerande underifrån eller reformer uppifrån. Sant är givetvis att möjligheterna till sådant agerande eller reformer var närmast obefintliga under Stalin. Men de har ökat från det avgörande moment, i slutet av Stalins era, då krisen inom ledarskapet sammanföll med allt större förändringar på samhällsdjupet. När mina kritiker förnekar detta innebär det att de själva överger sin oerhörda fientlighet gentemot determinismen för att slå följe med en ytterligt orealistisk variant av determinism. Nu hävdar också de att Rysslands politiska framtid är förutbestämd, fast då bortser de från ekonomiska och kulturella fakta som att de ryska stäpperna och ödemarkerna i Sibirien nu täcks av tusentals nya fabriker, att stadsbefolkningen i Ryssland vuxit med drygt 40 miljoner själar på lite mer än 20 år, eller att proportionellt fler ungdomar går i skola i Ryssland än någon annanstans på jorden – nej, det är inte sådana fakta som kan avgöra Rysslands politiska framtid, om man får tro mina kritiker. Det är Stalinepokens politik, och den allena – enpartisystemet, bristen på fri debatt, ledarkulten, den politiska polisens terror, och så vidare – som kommer att bestämma sakernas tillstånd framgent. Deras ”determinism” handlar om följande: politiken bestäms enbart av politiken, den är autonom och oberoende av andra delar av samhällslivet. För klarhetens skull, även jag anser att det är de ekonomiska processerna som kommer i första hand, men de är nära kopplade till den kulturella utvecklingen och de moraliska stämningarna, de är beroende av politiska omständigheter och har i sin tur stor inverkan på dess omständigheter. Mina kritikers pseudo-determinism är endimensionell, medan den så ofta missbrukade och ”gammalmodiga” marxistiska determinismen åtminstone har fördelen av att försöka se verkligheten sådan den är: mångdimensionell i alla sina aspekter och sin dynamik.

En viss sorts kalla krigs-propagandist på ”vänsterkanten”, som ännu inte hunnit göra sig av med barnsjukdomarna hos en ex-kommunist, närmar sig frågan med ”marxistiska” förtecken och sätter in den ekonomiska determinismens ”vapen” mot min analys. Enligt honom är någon brytning med Stalineran och en utveckling i demokratisk riktning uteslutet, eftersom det skulle strida med klass- eller gruppintressena hos den privilegierade minoritet som styr Sovjetsamhället. Argumentet, det är att notera, framfördes först delvis av Trotskij, även om han inte kan ställas till svars för de överförenklingar en del trotskister ägnar sig åt.

Direktörs- och byråkratklassen, påstås det, har ett egenintresse av att vidmakthålla de ekonomiska och sociala klyftorna från Stalintiden. Den kommer därför att slå vakt om hela den tvångs- och terrorapparat som möjliggör denna ojämlikhet.

Den sortens argument gör följande antaganden:

- (a) att det existerar en hög grad av något som liknar klassolidaritet inom gruppen av byråkrater och direktörer i Sovjet, samt ...
- (b) ... att den härskande gruppen i sitt politiska agerande vägleds av en stark medvetenhet, och omsorg, om de privilegierades specifika klassintressen.

Den sortens antaganden är kanske, eller också inte, korrekta – enligt min uppfattning går det inte att dra några säkra slutsatser. Ett vägande argument mot dem är att vi vid upprepade tillfällen fått bevittna hur den privilegierade och härskande minoriteten i Sovjetsamhället kan uppträda djupt splittrad och hamna i bittra strider som leder till utplåning av stora delar av byråkratin. Offren för massutrensningarna 1936-38 var huvudsakligen partikadrer, direktörer och officerare, och endast i sista hand de icke privilegierade massorna. Huruvida dessa utrensningar påskyndade integrationen i samhället av en ny privilegierad minoritet eller om de, tvärtom, hindrade denna minoritet från att formera sig till ett väletablerat socialt skikt är, det måste jag medge, fortfarande för mig en öppen fråga.

Hur som helst går det inte att på förhand säga något om hur de privilegierade grupperna kommer att reagera om en demokratiskt-socialistisk eller egalitär strömning skulle uppstå i det sovjetiska samhället. De kan komma att försöka försvara sina privilegier med näbbar och klor och bekämpa alla

sådana tendenser med envis brutalitet. Men det är minst lika troligt att ”klassolidariteten” kommer att visa sig bräcklig hos den privilegierade minoriteten, att motståndet mot den demokratiskt-socialistiska strömningen kommer att bli halvhjärtad och ineffektiv och att de första impulserna till kvasi-liberala reformer kommer att komma, som redan varit fallet, inifrån byråkratins led. Detta innebär inte att vi ska förvänta oss att demokratiseringen kommer att ske enbart i form av reformer uppifrån. En kombination av tryck underifrån och reformer uppifrån kan bli nödvändig. Men i ett visst utvecklingsstadium är det de kvasi-liberala reformerna uppifrån som mest effektivt kan sporra ett återuppvaknande av spontant politiskt agerande underifrån eller skapa förutsättningarna för att den sortens aktioner blir möjliga.

Men även om vi, för diskussionens skull, godtar att sovjetbyråkratin representerar ett enda samhälleligt och politiskt intresse leder inte detta till att den måste föreviga den extrema ojämlikheten och förtrycket från Stalintiden. Ojämlikheten var den direkta följderna av att man led brist på resurser och att detta inte bara omöjliggjorde all egalitär fördelning utan över huvud taget allt som påminde om detta. Som jag tog upp mer utförligt i *Russia After Stalin* var en stor spridning av inkomstskillnaderna enda sättet för Ryssland att kunna utveckla sina tillgångar tillräckligt för att få bukt med den fattigdom som rådde. Med andra ord, de privilegier som direktörer och byråkrater åtnjöt svarade mot ett bredare nationellt intresse. Men genom produktivkrafternas tillväxt, som möjliggör en förbättring av den stora brist på konsumtionsvaror som fortfarande gäller, blir en minskning av ojämlikheten möjlig, önskvärd och rent av nödvändig om man vill åstadkomma ytterligare utveckling av landets rikedomar och civilisation. En sådan minskning behöver inte ske främst eller ens huvudsakligen genom en sänkning av levnadsstandarden för den privilegierade minoriteten, utan genom att höja den för den stora majoriteten. I ett samhälle under stagnation, som får leva på en stationär nationalinkomst, går det inte att höja de breda massornas levnadsstandard än på bekostnad av de privilegierade grupperna, som därför kommer att motsätta sig allt tal om sådana förbättringar. Men i ett samhälle med snabbt växande nationalinkomst behöver de privilegierade grupper inte betala, eller inte betala så mycket, för en höjning av det arbetande folkets välbefinnande, och därmed behöver de inte nödvändigtvis motsätta sig höjningen.

Den privilegierade minoriteten i Sovjetunionen har inget *absolut* intresse – den kan ändå ha ett relativt och temporärt – av att föreviga de ekonomiska diskrepanser och samhälleliga motsättningar, som var nödvändiga på en lägre nivå av ekonomisk utveckling. Inte heller behöver den klamra sig fast vid en politisk regim, som hade till syfte att undertrycka och dölja dessa motsättningar bakom en ”monolitisk” fasad. Stalinismen, med sin ortodoxi, sin järnridå och sin utvecklade politiska mytologi höö mer eller mindre det sovjetiska folket i okunnighet om omfattningen av och djupet av motsättningarna inom den. Men med den storartade ökningen av rikedomarna i Sovjet tenderar dessa motsättningar att mildras, och ortodoxin, järnridån, och hela den stalinistiska mytologin *tenderar* att bli värdelösa samhälleligt. Bara tröghet kan hålla dem vid liv ännu någon, men trögheten kommer inte att bli varaktig och den som iakttar den sovjetiska scenen med öppna ögon kan inte undgå att norra att den redan håller att vara förbrukad.

Mer än någonsin förut i historien är nationernas politiska utveckling lika mycket beroende av internationella faktorer som inrikespolitiska. Ingenstans i världen stärks de demokratiska institutionerna av hotet om och fruktan för krig. Det vore fåfängt att tänka sig att någon som helst demokratisk strömning i Sovjetunionen, som under alla omständigheter skulle få tampas med så mycket motstånd, skulle kunna stärkas samtidigt som krigsstämningar var förhärskande inom och utanför Sovjetunionen. Alla ökningar av de internationella spänningarna skulle med största sannolikhet sätta stopp för den demokratiska strömningen och ge upphov till nya former av auktoritärt styre eller totalitarism. Eftersom stalinismen har överlevt sitt relativa historiska berättigande och eftersom krigshotet stärker den styrkeposition de väpnade styrkorna redan innehar skulle detta nya auktoritära välde eller totalitarism sannolikt anta en bonapartistisk form. En sovjetisk version av bonapartism skulle i sin tur öka risken för krig eller kanske rent av göra krig oundvikligt.

Detta sätt att resonera verkar ha kommit som en chock för min kritiker. Raymond Aron, som jag redan citerat, ställer frågan: ”*Pourquoi un régime Bonapartiste signifierait-il la guerre? Un général, qui s’efforcerait de liquider le terrorisme du parti, serait normalement enclin à un accord avec l’Occident.*” [Varför skulle en bonapartistisk regim leda till krig? En general som inriktade sig på att göra slut på partiets terrorism skulle normalt sett vara benägen att göra upp med väst.] Jag läste om dessa meningar och gnuggade ögonen: var det möjligt att de skrivits av en fransman och till råga på allt en fransk ”politisk filosof”? Men varför *hade det* då inneburit detta? Och varför skulle antagandet framstå som så långsökt att en likartad regim i Ryssland skulle leda till krig? För att en general som ”gör slut på partiets terror” skulle vara fredligt sinnad. Men – och den frågan måste ställas – var det inte under Napoleon som det gjordes slut på jakobinernas terror? Och förde inte Napoleon på sätt och vis den terrorn vidare till den internationella arenan?

Oavsett vilken historisk skola vi tillhör, bonapartistisk eller anti-bonapartistisk, pro- eller anti-jakobinsk, går det inte att förneka att jakobinerna, trots all inhemsk terror, förde en mycket mer fredlig utrikespolitik än Napoleon, som på hemmaplan stod för lag och ordning. Var det inte Danton och Robespierre, den revolutionära terrorns män, som varnade för att föra revolutionen utomlands på bajonettspetsarna? Jakobinerna använde giljotinen för att slå ned de inrikes spänningar, som revolutionen lagt i öppen dager eller åstadkommit, medan Napoleon bara kunde hantera de spänningarna genom att hitta utlopp för dem utomlands. Förvisso var detta bara en aspekt av frågan – en annan handlade om det kontrarevolutionära Europa och England – men det var en ytterst väsentlig aspekt.

Det kommer nu att gå att förstå varför en rysk analogi med detta inte är helt orealistisk. En rysk general eller marskalk kanske installerar sig i Kreml, ”gör upp med partiets terror” och har de mest fredliga avsikter gentemot omvärlden. Men hans avsikter väger lätt i förhållande till de omständigheter han gripit makten på. Han kommer att ha fått ärva de värsta påfrestningarna och anspänningarna av den stalinistiska eller post-stalinistiska regimen. Det kommer att uppstå spänningar mellan stad och land, mellan kollektivism och individualism på landsbygden och mellan det egentliga Ryssland och Ukraina, Georgien och andra delar av landet. Stalinismen har nästan hela tiden tryckt ned dessa spänningar med våld. Och det var också just därför som den på det stora hela var fredlig i sin utrikespolitik. Stalin var mest upptagen av problemen på hemmaplan och hans sätt att hantera dem var av det slaget att han fick inta en i huvudsak defensiv hållning gentemot omvärlden. 1948-52 när det inte längre gick att förneka Rysslands militära närvaro i Europa kunde en rysk Bonaparte ha utfärdat marschorder till den sovjetiska armén – detta gjorde inte Stalin trots sin ”manikeism” och ”messianska glöd”. Vad den förenklade historieskrivningens klichéer än må ha att säga om detta var fallet faktiskt att Stalins terror på hemmaplan och försiktiga, ”fredsälskande” utrikespolitik bara var två sidor av samma mynt.

Om en sovjetisk marskalk skulle ta makten skulle det ske i ett läge av oro på hemmaplan och skarpa internationella spänningar = i en normal situation skulle han knappast ha haft några möjligheter. Endera skulle han stå där med den stalinistiska terrorapparaten sönderslagen eller också skulle han själv få göra det för att rättfärdiga sitt eget agerande. Han skulle därmed stå där utan de gamla medlen för att kontrollera och slå ned spänningar på hemmaplan. Den hotfulla situationen internationellt skulle knappast ge honom tid att handskas med de spänningarna på ett tålmodigt, långsamt, försiktigt sätt. Instabilitet och osäkerhet på hemmaplan skulle ge hans utrikespolitik en explosiv karaktär – han skulle bli tvungen att hitta utlopp utomlands för spänningarna på hemmaplan. Efter att ha börjat med att införa lag och ordning hemmavid och med de mest fredliga avsikter mot omvärlden skulle den ryske Bonaparte, precis som sin franske prototyp, tvingas till oförutsägbara militära äventyrligheter, delvis på grund av att han inte skulle vara i stånd att utöva kontroll inrikespolitiskt genom intensiv terror. Han skulle förmodligen visa sig vara mer krigisk än Stalin och Molotov och Malenkov på samma sätt som Napoleon visade sig vara mer krigisk än Danton och Robespierre.

Jag får medge att jag på denna punkt är determinist: den väg en sovjetisk Bonaparte skulle välja skulle ytterst inte bero på hans personliga avsikter att nå en överenskommelse med väst. Han kan vara inspirerad av de mest fredliga avsikter, han kanske till och med satsar på en egen variant av Freden i Amiens (som sedan generationer av historiker skulle argumentera om), och ändå skulle han med största sannolikhet tvingas till krig, även aggressionskrig, på grund av en kombination av internationella och inhemska faktorer.

Mina kritikers inställning är alltför ofta dikterade av deras fördomar gentemot bolsjevismen i alla dess aspekter, före stalinismen, som stalinistisk eller post-stalinistisk. På grundval av dessa fördomar börjar de ägna sig åt orimliga senkomna pläderingar för tsarismen och komma med långa försvarstal om tsarismens progressiva sidor, där denna, om bara den fått existera idag, skulle ha fört Ryssland betydligt längre framåt på vägen mot industriella och kulturella framsteg än vad bolsjevikrevolutionen gjort. Utifrån samma fördomar är de nu bereda att välkomna en sovjetisk Bonaparte. ”Vem som helst, ja verkligen vem som helst, är bättre än bolsjevikerna!”, tycks vara deras maxim. Allt tal om det proletärt demokratiska inslaget i bolsjevismen – ett inslag som är genuint om än hårt undertryckt – är enligt dem helt utan förankring i verkligheten. Och tanken på en fredsängel i uniform i form av en rysk Bonaparte är inte alls främmande för dem.

Alternativen står fortfarande mellan en demokratisk utveckling av kommunismen och något slags militär diktatur. Som jag ser det är detta det grundläggande, *långsiktiga* alternativet. Jag har aldrig trott att det historiska valet kommer att ske omedelbart efter Stalins död. Under alla omständigheter skulle den fulla ”befrielsen” av regimen eller en fullständig återkomst för den proletärt demokratiska traditionen i kommunismen aldrig handla om enbart några månader eller ens några år. Vad utvecklingen omedelbart efter Stalins död har visat är att de alternativ som skisserats ovan är reella och att de drivkrafter som kan föra Sovjetunionen i den ena eller andra riktningen redan är i arbete och i konflikt med varandra. Den långsiktiga karaktären av mina prognoser gör att jag inte ytterligare behöver veckla in mig i svar på de kritiker, som pekar på vad som hänt under bara några månader för att hävda att min analys kommit till korta. Jag kan bara uttala en viss förvåning över detta naiva sätt att betrakta tidsfaktorn.

Detta betyder inte att vi kan bortse från sambandet mellan kortsiktig och långsiktig utveckling, eller att vi har blicken så fäst vid de senare att vi blivit omedvetna om de förra. Mina prognoser tog hänsyn till händelserna på kort sikt också. I *Russia After Stalin* skrev jag att förutom de två grundläggande alternativen – militärdiktatur eller socialistisk demokrati – förelåg också möjligheten av ”ett återfall i den stalinistiska formen av diktatur”. Jag tillade: ”Ett *längre* återfall i stalinism är ytterst osannolikt. Uttrycket ”längre”, kursiverat i originalet, pekade direkt, om än kanske alltför lakoniskt, på sannolikheten av ett *kort* återfall. Något som liknar det har under tiden inträffat och pågår fortfarande – men också detta återfall har bara varit partiellt och vagt och svagt, och det har dolts omsorgsfullt.

Historien har bara öppnat ett nytt kapitel om Ryssland – låt oss tålmodigt iaktta landet medan det fyller nya sidor.

Översättning: Björn Erik Rosin